

تحلیل جامعه‌شناختی نقشه‌المصدر بر اساس نظریه کنش متقابل نمادین

محمود رنجبر^{۱*}، محمدعلی خزانه‌دارلو^۲، انوش مرادی^۳

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۸/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۶/۱۷)

چکیده

کنش متقابل نمادین نظریه‌ای اجتماعی است که با تأکید بر کنش‌های متقابل انسانی به بررسی رفتار افراد اجتماع می‌پردازد. در این نظریه فعالیت‌های قابل مشاهده و غیرقابل مشاهده (مانند افکار) جامعه بررسی می‌شود. در این پژوهش به روشی توصیفی تحلیلی، الگوهای رفتاری نویسنده کتاب نقشه‌المصدر یکی از برجسته‌ترین آثار تاریخی و ادبی نیمه اول قرن هفتم هجری نوشته شهاب‌الدین محمد خرندزی زیدری نسوی و تفاوت آن با الگوهای پیدا و پنهان سایر افراد همان جامعه تحلیل شده است. این پژوهش نخستین گام در بازتاباندن نظریه کنش متقابل نمادین بر اثری کلاسیک در ایران است. چارچوب نظری پژوهش مفروض بر بازخوانی نظریه‌ای جامعه‌شناختی در متنی کهن است که در آن رابطه اجتماعی جامعه ایرانی در دوره پایانی حکومت خوارزمشاهیان نشان داده شده است. با انعکاس نظریه کنش متقابل نمادین در این اثر نشان داده می‌شود که رفتارهای اجتماعی نویسنده، مردم، سلطان خوارزمشاهی و مغولان از طریق نمادهای معنی‌دار واجد الگوهای درهم‌تنیده است که کنش متقابل و متمایز گروه‌ها و جامعه را بنیان می‌نهد.

* mranjbar@guilan.ac.ir

۱. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

۲. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

۳. عضو هیأت علمی، گروه پژوهشی گیلان‌شناسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

واژگان کلیدی: کنش متقابل نمادین، جرج هربرت مید، نقشه‌المصدر، زیدری نسوی، جامعه‌شناسی ادبیات

۱- مقدمه

بررسی متون کهن فارسی براساس آرای جامعه‌شناسی و نظریه‌هایی برآمده از آموزه‌های جوامع معاصر مورد توجه برخی جامعه‌شناسان و پژوهشگران ادبی علاقه‌مند به مباحث بین‌رشته‌ای قرار گرفته است. از سویی چنین پژوهش‌هایی می‌تواند وجوه فراگیر و قابل انعطاف نظریه‌های اجتماعی تاریخی را نشان دهد که عوامل شکل‌دهنده آن‌ها بر پایه کنش جوامع معاصر بوده است. در واقع از نظر جامعه‌شناسان وجه هستی‌شناختی چنین نظریه‌هایی بر بنیاد سودمندی آن‌ها برای کمک در جهت درک جهان واقعی است (ریتز، ۱۳۸۶: ۳۳۰). از سویی دیگر تحلیل متون کهن یکی از روش‌های ارزشمند برای شکل‌گیری آثاری برجسته در حوزه جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی شده است.^۱

کشف قوانین حاکم بر مناسبات بشری و نگرش سیر تکاملی آن یکی از مهم‌ترین دغدغه‌هایی بود که مورد توجه بسیاری از جامعه‌شناسان قرن نوزدهم به بعد قرار گرفت. از نظر این گروه از پژوهشگران «به‌جای یک نظریه شکل یافته مقدم بر تجربه، مطالعه رفتار انسانی و یا زندگی گروهی انسان‌ها باید همراه و همپای تدوین نظریه پیش رود (توسلی، ۱۳۸۸: ۳۳۰). در این روش پژوهشگر می‌تواند سازکار جوامع را همراه با رشد و تعالی آن تحلیل کند، عوامل بازدارنده و راه‌کارهای پیشرفت جوامع را با فرایندها و موارد عینی در بافت همان جامعه ثبت کند، همچنین به بررسی کارکرد افراد و نهادهای اجتماعی در بالندگی اجتماع بپردازد.

در تحلیل نظریه‌های جامعه‌شناسی و اجرایی کردن آن در جوامعی که افراد آن سیر تعاملی و تکاملی خود را طی می‌نمایند، اشکال مختلفی از تردید و تطبیق گزاره‌ها قابل طرح است، اما به نظر می‌رسد بازتابانند چنین نظریه‌هایی بر متونی که بخشی از رفتارهای اجتماعی جوامع

۱. برای نمونه می‌توان از کارهای لئولونت هال جامعه‌شناس آلمانی در مطالعه آثار ادبی قرن نوزدهم یاد کرد (رک: هال: ۱۳۸۴). نگارش نظریات استفن تایلر در کتاب «فرهنگ بدوی» حاصل مطالعه او در روزنگاشت، خاطرات و سفرنامه‌های مذهبی است. در دوره‌های معاصر نیز می‌توان از موارد زیر نام برد: شاخه زرین جمیز جورج فریزر، همچنین جوزف کمبل که براساس بن‌مایه و مضامین مشترک اساطیر در فرهنگ‌های مختلف، نظریه تک‌اسطوره و قهرمان هزارچهره را طرح می‌کند.

تحلیل جامعه‌شناختی نفثه‌المصدر براساس ... محمود رنجبر و همکاران

پیشین را منعکس ساخته‌اند، امری دور از ذهن و از منظری با آسیب نگرش تقلیل‌گرایانه به نظریه‌ای خاص همراه باشد. بن‌مایه چنین برداشتی ناشی از نوع نگرش کارکردی به متون ادبی و تاریخی است. برخی پژوهشگران با نشان دادن تأثیر و تأثر متقابل اثر هنری و جامعه به ویژه رمان به‌عنوان وقایع‌نامه به زیست متقابل آن‌ها پرداخته‌اند (ر.ک: گلدمن، ۱۳۸۱: ۲۸). همچنین اثر ادبی به طرق مختلف، خواه مستقیم و خواه مجازی بر زندگی شاعر [نویسنده]، ساختار شخصیتی او و محیط اجتماعی‌ای که او در آن پرورش یافته دلالت می‌کند (مکاریک، ۱۳۸۴: ۲۹۳). گروهی دیگر پا را فراتر نهاده و پدیداری نظریه‌های جامعه‌شناختی را از دل آثار هنری می‌دانند. در این روش با بررسی ساخت اجتماعی آثار هنری به معرفی شباهت‌های آن‌ها با جامعه پرداخته می‌شود. برای نمونه گورویچ در مقاله «جامعه‌شناسی تئاتر» به بررسی تشابه حیرت‌انگیز تئاتر و جامعه می‌پردازد و می‌نویسد: از تئاتر می‌توانیم در تحقیقات اجتماعی بهره ببریم بی‌آن‌که شیوه حقیقی این‌گونه تحقیق‌ها را تغییر دهیم؛ زیرا تئاتر عمیقاً به جامعه شبیه است. چه بخواهیم راجع به جامعه بنا به ساختار اجتماعی‌اش تحقیق کنیم، چه یک شکل خاص از آن بخش که مکمل آن ساختار است و چه گونه‌ای از تعامل اجتماعی، نشان دادن نزدیکی (تئاتر و جامعه) اساس بحث جامعه‌شناسی تئاتر است (زاهدی و دیگران، ۱۳۹۲: ۸۲).

برخی پژوهشگران نیز با تأکید بر وجه انضمامی ادبیات معتقدند: «عناصر و عوامل تشکیل‌دهنده فرهنگ هر جامعه که جهان‌بینی و شخصیت نویسنده تحت تأثیر آن‌ها تکوین می‌یابد، تار و پود آثار ادبی را تشکیل می‌دهند» (فلسفی، ۱۳۵۶: ۱۰۶). علاوه‌بر تأثیر تقابلی نویسنده، اثر و جامعه به نظر می‌رسد بخشی از متون کهن تاریخی، اجتماعی و ادبی ایران به دلیل احاطه نویسنده آن‌ها به اوضاع اجتماعی و مناسبات حکومت داری (امارت)، به گونه‌ای بیانگر بخش قابل توجه از وضعیت اجتماعی آن دوره به شمار می‌روند. از منظری دیگر بر مبنای «اصل علیت دوری» در حوادث اجتماعی، افکار و اندیشه‌های نویسندگان و شعرا با تأثر از محیط اجتماعی خود تکوین می‌یابد؛ در جامعه اثر گذاشته چه بسا مقدمات آغاز یا تسریع و تغییر جهت تحولات اجتماعی را نیز فراهم کند (همان). با این رویکرد آثاری مانند تاریخ ابوالفضل بیهقی، تاریخ جهانگشای علاءالدین عطاملک جوینی، تاریخ رشیدی خواجه رشیدالدین فضل‌الله، نفثه‌المصدر زیدری نسوی و ... قرائتی، هرچند یک جانبه، از سوی نویسنده درباره اوضاع اجتماعی عصر خود به شمار می‌روند.

کتاب نفثه‌المصدور یکی از مهم‌ترین آثار تاریخی، ادبی و اجتماعی است که گزارشی اجمالی از بافت و رفتار اجتماعی ایرانیان و مغولان در آخرین سال‌های حاکمیت خوارزمشاهیان ارائه داده است. این اثر نوشته شهاب‌الدین محمد بن احمد خرندزی زیدری نسوی منشی جلال‌الدین خوارزمشاه است. نویسنده با نثری فنی و مصنوع رویدادهای یک‌ساله پایانی حکومت سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه را روایت کرده است. در این پژوهش در نظر داریم با بهره‌گیری از مهم‌ترین عناصر «نظریه کنش متقابل نمادین» الگوهای رفتاری نویسنده اثر و تفاوت آن را با الگوهای پیدا و پنهان سایر افراد همان جامعه تحلیل کنیم.

دلیل انتخاب این نظریه نوع بررسی کیفی و قابلیت تعاملی و تطبیق آن با متنی کهن است. ضمن آن‌که از نظر جرج هربرت مید (۱۸۶۳-۱۹۳۱م) واضح نظریه کنش متقابل نمادین «جهان برساخت» افراد مورد مطالعه قرار می‌گیرد. پژوهشگران پیرو مید بی‌آن‌که مفاهیم خود از کنش‌ها، الگوها و آموخته‌ها را بر سوژه‌های مورد بررسی جاری سازند، به دنبال آن هستند تا «دنیا را از دید افرادی بنگرند که مورد مطالعه قرار می‌گیرند تا... ببینند اینان چه معنایی برای جهان پیرامون خود قائل‌اند، مناسبات اجتماعی، رفتاری و الگوهای عینی (بیرونی) و الگوهای ذهنی (درونی) اشخاص چه تفاوت‌هایی با یکدیگر دارد (توسلی، ۱۳۸۸:۳۳۳).

این پژوهش نخستین گام در بازتاباندن نظریه کنش متقابل نمادین بر اثری از دوره مغول در ایران است. اگرچه نثر مصنوع نفثه‌المصدور سبب شده تا بخش قابل‌توجهی از کنش‌های رفتاری نویسنده در پشت واژگان ثقیل و آرایه‌های پیچیده لفظی و ادبی پنهان بماند، اما با جستجو در بافت نهایی متن یادشده می‌توان ضمن نشان دادن بخشی از الگوی مستمر^۱ تصورات نویسنده به‌عنوان واقعیت‌های استوار جامعه هم‌عصر او را نشان داد.

۲- پیشینه و معرفی نظریه

از مهم‌ترین واحدهای اصلی تحلیل در مطالعات جامعه‌شناختی بررسی رشد شخصیت بر پایه کنش‌های فردی و در نهایت ساخت نظام اجتماعی است. دیدگاه کنش متقابل نمادین با کاربرد عنصر اصلی روش تحقیق کیفی «با تأکید بر پایگاه‌ها و نقش‌هایی که عامل‌ها برای دست یافتن

1. on-going pattern

تحلیل جامعه‌شناختی نقش‌المصدر براساس ... محمود رنجبر و همکاران

به هویت اجتماعی جستجو می‌کنند و با توجه به دیدگاه‌های فرهنگی و تنوع خرده فرهنگ‌ها و پویایی زندگی اجتماعی در طی کنش متقابل و ارتباطات میان افراد و سازگاری و انطباق خلاق در طی کنش اجتماعی به مصادیق کیفی مناسبات اجتماعی نزدیک‌تر شده است (همان: ۳۲۲).

یکی از پژوهش‌های صورت گرفته با چنین رویکردی مقاله زاهدی، نصرتی و نجیبی با عنوان «نقش‌های جنس‌گرایانه در دو نمایش‌نامه «خواب در فنجان خالی» و «شکلک» اثر نغمه ثمینی براساس نظریه کنش متقابل نمادین» (۱۳۹۲) است. این پژوهشگران وجوه ارتباط اجتماعی فرد، گروه و کنش اجتماعی بر پایه استدلال قیاس و روش تحلیل تأویلی-تفسیری را بررسی کرده‌اند. چارچوب نظری پژوهش یادشده پاسخ به «پرسش نظام جامعه‌شناسی هنر و رویکرد بازتاب» آن بوده است. در مقاله یادشده چهار مؤلفه مفهومی پنداشت از خود، شامل ویژگی‌های رفتاری، الگوهای ارتباطی و جایگاه در هرم قدرت براساس نظریه کنش متقابل نمادین در دو نمایش‌نامه تحلیل شده است. به جز پژوهش یادشده اثر دیگری با موضوع کاربرست نظریه کنش متقابل نمادین در متون فارسی منتشر نشده است.

۲-۱- نظریه کنش متقابل نمادین

نظریه کنش متقابل نمادین به لحاظ تاریخی جزئی از بینش وسیع‌تری به نام جامعه‌شناسی پدیدار شناختی است که در کنش متقابل با سه رویکرد شکل‌گرایی^۱ رفتارگرایی^۲ و عمل‌گرایی^۳ پدید آمده است^۴ (ریترز، ۱۳۸۶: ۲۶۸؛ مهدوی، ۱۳۷۶: ۱۰). کنش متقابل نمادین بر پویایی کنش متقابل اجتماعی بین فرد و جامعه و نتایج این فرایند تأکید دارد و توجه به خود در مناسبات اجتماعی و قابلیت فرد برای به تصور درآوردن خود در نقش‌های دیگر اجتماعی و پذیرش دیگران در گفتگوی با خود در این نظریه اهمیت دارد. البته برخی بر نظریه بودن کنش متقابل نمادین تردید دارند و به دلیل «پراکندگی نظریات و عدم انسجام و کامل و نبود شرایط کافی

1. formalism
2. behaviorism
3. pragmatism

۴. البته دیدگاه «معنی‌داری در کنش متقابل نمادین» شبیه یکی از مهم‌ترین اندیشه‌های اساسی فلسفه هگل است که می‌گوید: «واقعیت را جز به صورت یک کل منسجم و کلیت معنادار نمی‌توان درک کرد» (پوینده، ۱۳۹۰: ۱۲۰).

برای شکل‌گیری یک نظریه جامعه‌شناختی، آن را یک دیدگاه نظری می‌دانند» (توسلی، ۱۳۸۸: ۲۶).

با مطالعه آرای جرج هربرت مید مشخص می‌شود که بنیاد نظری کنش متقابل نمادین برآیند نظریه‌های پیشین و قابل انطباق برای تحلیل وضعیت اجتماعی از نظر تحلیل رفتار فردی است. در واقع مید با تأکید بر آرای جامعه‌شناسان قرن نوزدهم به ویژه مکاتب رفتارگرایی و عمل‌گرایی بنای مفروض بافت و ساخت اجتماعی را در تقابل کنش‌ها برشمرد. مید اگر چه از این دو مکتب برای بسط آرای خود بهره گرفت، اما مسحور شیوه‌های نگرش این دو مکتب نشد و تلاش کرد تا بین دیدگاه کنش متقابل با دو دیدگاه دیگر تفاوت قائل شود. او برای پرهیز از شیوه‌های تقلیل‌گرای دو مکتب یادشده از عناصری مختص انسان به‌عنوان «فراگرد اجتماعی» یاد می‌کند. از نظر مید ذهن، عینی و ذهنی است و خود دارای وجود دوگانه. موضوع ذهنی، واقعیت فکری است (آزاد ارمکی، ۱۳۷۶: ۲۷۱). از نظر او ذهن، زبان، خرد، جامعه، استعداد و تفکر بایسته‌های کنش متقابل هستند. مید با تأکید بر ذهن‌نمادساز انسان، کنش‌های رفتاری جوامع انسانی را بر پایه نمادهای معنی‌دار مشترک می‌داند. ذهن به‌عنوان یک فراگرد اجتماعی در طیفی وابسته به تعامل با سایر افراد به بخشی از یک الگوی مستمر تبدیل می‌شود. از نظر او زبان مبنای کنش متقابل اجتماعی و حرکات و اشارات نیز اجزای اصلی زبان به شمار می‌روند (لارسن، ۱۳۷۷: ۵۹). این حرکات و اشارات در قالب توانایی‌های ذهنی بشر قابلیت رمزگشایی معنی را دارند؛ به‌گونه‌ای که براساس کشف معانی کردارها انسان می‌تواند

۱. از میان آرای جرج هربرت مید، بلومر و سایر شاگردان مید مبانی نظری کنش متقابل را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:
۱. به جای متمرکز شدن بر این‌که چگونه ساخت اجتماعی یا موقعیت اجتماعی علل رفتار (یا رفتار فرد) است، کنش متقابل نمادین بر طبیعت کنش متقابل اجتماعی دینامیکی که در میان افراد اتفاق می‌افتد، متمرکز است. ۲. کنش متقابل یعنی این‌که افراد با یکدیگر عمل کرده و موجب ساختن عمل یکدیگر می‌گردند. ۳. عمل انسان صرفاً به‌واسطه کنش متقابل بین افراد نتیجه می‌شود. ۴. کنش متقابل متأثر از زمان حال تا گذشته است. ۵. این نظریه مبتنی بر پیش‌فرض دیگری است که کنشگر را مختار در انجام عمل می‌داند. ۶. این نظریه بر کنش متقابل تا شخصیت یا ساخت اجتماعی و بر تعریف تا پرسش و پاسخ ساخت اجتماعی تأکید می‌کند. ۷. این نظریه بر انسان فعال تا انسان منفعل در ساخت اجتماعی تأکید می‌کند. ۸. انسان، بخشی از طبیعت است و تغییرات موجود در طبیعت درباره انسان نیز قابل پیگیری است. ۹. انسان در این دیدگاه درک و انتخاب می‌کند و سپس تغییر می‌نماید و در نهایت در این مسیر ساخته می‌شود. ۱۰. انسان‌ها به‌سوی اشیاء و چیزها براساس معانی که برایشان دارند جهت‌گیری می‌کنند (آزاد ارمکی، ۱۳۷۶: ۲۶۹).

تحلیل جامعه‌شناختی نقش‌المصدر براساس ... _____ محمود رنجبر و همکاران

خود را جای دیگران گذارد و از این طریق اندیشه‌ها و کنش‌های دیگران را تفسیر کند. به عبارتی معنی در این رمزگشایی نه از ذهن، بلکه از موقعیت اجتماعی برمی‌خیزد، زیرا معنی پیش از آن‌که ذهن به آن آگاهی یابد، در عمل اجتماعی حضور دارد (ریترز، ۱۳۸۶: ۲۷۷). این کنش‌ها در طول زندگانی بشر به واسطه ملاحظات پیوند طبقات، اقوام و ملل صیقل خورده‌اند و بر اثر تداوم و تثبیت دارای نظم^۱ یا سازمان^۲ مشخص می‌شوند (مهدوی، ۱۳۷۶: ۶).

۲-۲- مفاهیم اساسی کنش متقابل نمادین

عناصر اجتماعی بر پایه جریان آگاهی ذهن همواره از پویایی برخوردار است. پنداشت از خود، شیوه رفتاری، الگوهای ارتباطی، معنی‌پردازی و زبان از مؤلفه‌های اساسی و تعیین‌کننده در کنش متقابل نمادین به شمار می‌روند.

خود: انسان از نظر مید ماهیتی دوبعدی دارد. درعین فاعلیت می‌تواند مفعول اعمال خود نیز باشد. یعنی فرد همان‌طوری که می‌تواند در برابر دیگران عمل کند، در برابر خود نیز قادر به عمل است. این مکانیزم سبب می‌شود تا انسان با دنیای خود روبه‌رو شود و با آن مراوده کند (ریترز، ۱۳۷۶: ۲۷۹؛ مهدوی، ۱۳۷۶: ۲۵). آگاهی ذهن از خود موجب انتخاب می‌شود به‌گونه‌ای که بشر با دو وجه بر ساخت خود یعنی «من عامل شناخت» یا «خود محض» یا من فاعلی و من مورد شناخت یا خود تجربی و اجتماعی (در من) به کنش‌های فردی و اجتماعی جامعه پاسخ می‌دهد. اصالت دادن به خود اجتماعی تأکیدی است که در نظریه کنش متقابل نمادین بر روابط میان افراد کاربرد دارد. همین سازه‌های ارتباطی بین افراد و کنش‌های فردی از جامعه نسبت به واکنش‌های دیگر به فرایند نقش ارتباط‌گیری اجتماع می‌انجامد. به عبارتی من اجتماعی تبلور هنجارهای موجود اجتماعی است.

معنی: در کنش متقابل نمادین برداشت‌های افراد از کنش‌های یکدیگر اهمیت دارند. انسان‌ها به دلیل قدرت فهم و شعور بهره‌گرفته شده از موقعیت اجتماعی کنش‌ها و واکنش‌های دیگران را تعبیر و تفسیر می‌کنند «لیکن پاسخ آن‌ها در برابر اعمال دیگران بی‌واسطه صورت نمی‌گیرد، بلکه پاسخ آن‌ها مبتنی بر معنایی است که به آن اعمال نسبت

1. order
2. Organization

می‌دهند؛ بنابراین کنش متقابل انسان‌ها به واسطه نهادها و از طریق تعبیر و یا تبیین معنی اعمال دیگران صورت می‌گیرد (مهدوی، ۱۳۷۶: ۲۷).

نماد: نماد یکی از ستون‌های اصلی نظریه کنش متقابل نمادین است. از نظر مید نماد هر گونه بیان لفظی یا غیرلفظی است که قصد دارد چیزی را نشان دهد و یا معنا را از پیام‌دهنده به گیرنده منتقل کند. در این فراگرد ارزش‌ها یا معنی در ذات اشیاء پنهان نیست، بلکه دارای برچسب انسانی است. انسان رولزرویس سوار می‌شود تا سبک خاصی از زندگی را برای دیگران بیان کند (ریترز، ۱۳۸۶: ۲۸۴) یا این‌که اگر گفته‌ها واکنشی را که گوینده انتظار دارد در مخاطب ایجاد نکند، می‌تواند به سرعت معنای گفته‌های خویش را توضیح دهد.

دیگری: به فرد یا افراد گفته می‌شود که شخص از نظر احساسی و روان‌شناختی به آن‌ها علاقه‌مند یا وابسته است و از آن‌ها تأثیر می‌پذیرد و بیشتر وقتش را با آن‌ها می‌گذراند (کوئن، ۱۳۸۲: ۹۴).

زبان: زبان مجموعه‌ای از نظام نشانه‌هاست که از قواعد منظمی بهره می‌گیرد تا موجب برقراری ارتباط شخص با اشخاص دیگر، آشنایی افراد جامعه با ارزش‌های اجتماعی و شکل‌گیری رفتار اجتماعی آن‌ها شود. از این‌رو زبان را می‌توان یکی از عوامل اشتراک و انسجام جوامع برشمرد. در نظریه کنش متقابل نمادین، زبان به دلیل بهره‌گیری از نظام منسجم و منطقی در ارتباط‌گیری از مهم‌ترین پایه‌های نظام نمادین در هر جامعه است. در واقع زبان تنها نظام نمادینی است که اعضای جامعه برای توسعه توانایی خود در گفتار و نیز برای مستحکم‌تر ساختن شیرازه جامعه به کار می‌برند (نولان، لنسکی، ۱۳۸۰: ۶۴).

۲-۳- فرضیه‌های نظریه کنش متقابل نمادین

در پژوهش‌هایی که بر مبنای نظریه کنش متقابل نمادین صورت می‌گیرد، سه فرضیه نقش کاربردی در تحلیل کنش‌های متقابل دارد:

- تأکید بر کنش متقابل میان کنشگر و جهان
- در نظر گرفتن کنشگر و جهان به‌عنوان فراگردهای پویا و نه ساختارهای ایستا

تحلیل جامعه‌شناختی نقشه‌المصدر براساس ... _____ محمود رنجبر و همکاران

- اهمیت اساسی قائل شدن برای توانایی تفسیر جهان اجتماعی از سوی کنشگر (ریتزر، ۱۳۷۶: ۲۶۹).

منتقدان کنش متقابل نمادین معتقدند: دیدن کنش متقابل میان افراد به‌عنوان شکل‌دهنده و شکل‌گیرنده از شخصیت، رفتار و سازمان اجتماعی به مقدار زیادی تصور علی را مشکل می‌کند. در حال حاضر مشکل می‌توان مشخص کرد کدام‌یک از متغیرها کنش متقابل نمادی شخصیت، رفتار یا ساخت اجتماعی باعث تغییرات در دیگری می‌شود (اچ. ترنر، ۱۳۷۲: ۲۴۶).

۳- معرفی کتاب نقشه‌المصدر

این کتاب نامه سرگشاده شهاب‌الدین محمد خرندزی نسوی زیدری در سال ۶۳۲ ه.ق به یکی از بزرگان است. نویسنده در این اثر تاریخی، ادبی شرحی دقیق از حوادث همراهی خود با سلطان جلال‌الدین آخرین پادشاه سلسله خوارزمشاهیان ارائه می‌دهد. نسوی زیدری به جز نقشه‌المصدر کتاب دیگری به نام «سیرت جلال‌الدین مینگبرنی» دارد. از محتوای این دو کتاب معلوم می‌شود که او به شغل دبیری اشتغال داشته و به‌عنوان امین امیری محلی به نام نصره‌الدین حمزه بن محمد، امیر منطقه نساء خراسان به مأموریت اعزام می‌شده است (خزانة دارلو، رنجبر: ۱۳۹۱: ۸۵). از خلال توضیحاتی که او در نقشه‌المصدر ارائه می‌دهد، مشخص می‌شود که در هنگامه آشوب و گریز سلطان غیاث‌الدین خوارزمشاهی در سال ۶۲۱ ه.ق برای پرداخت وجهی از جانب امیر منطقه «نسا» به سوی سلطان روانه می‌شود. در راه مطلع می‌شود که در منطقه ری بین سلطان غیاث‌الدین و برادرش سلطان جلال‌الدین که به تازگی از هند به ایران آمده جنگ سختی درگرفته و در نهایت جلال‌الدین با غلبه بر برادرش حکومت را به دست می‌گیرد. زیدری مصلحت در آن می‌بیند که امانت حاکم نسا را به جلال‌الدین بدهد، گویا همین عامل به منزله بیعت با پادشاه جدید تلقی و سبب می‌شود تا سلطان از او برای همراهی با سپاه پیروز خود دعوت کند. اعتماد شایان توجه جلال‌الدین به زیدری تا آن‌جاست که خیلی زود او را به سمت منشی مخصوص خود منصوب می‌کند. زیدری در سال ۶۲۳ ه.ق برای دریافت خراج و درخواست کمک به دربار ملاحظه در موت می‌رود. پس از دریافت خراج در راه بازگشت خبر حمله مغول به قزوین را می‌شنود. سپاهیان سلطان منهزم می‌شوند. زیدری هر سوی به جانب سلطان روانه می‌شود، اما همواره

سپاهیان مغول بین او و سلطان قرار می‌گیرند. او در همان سال موفق به دیدار سلطان و پس از آن به جانب شام مأمور می‌شود. او پس از این زمان از سرنوشت سلطان کاملاً بی‌خبر می‌شود. حضور دراز مدت او در میافارقین شام نزد صاحب این دیار (ملک مسعود) چندان خوش یمن نیست، زیرا خبرهای تازه‌ای از افول خاندان خوارزمشاهیان به گوش زیدری می‌رسد. حسب منابع دیگر سلطان جلال‌الدین در سال ۶۲۴ ه.ق به دست اکراد کشته می‌شود. زیدری در سال ۶۲۸ و در زمانی که نزد ملک مسعود از سلاطین گُرد ایوبی به سر می‌برد، خبر درگذشت جلال‌الدین را می‌شنود (صفا، ۱۳۷۶: ۲۴۶). تمام امیدهای زیدری برای دیدار و همراهی با سلطان پرچال و شکوه خوارزمشاهی به یأس بدل می‌شود. سرانجام زیدری تصمیم می‌گیرد تا مشکلات و مصائب سلطان و همراهی با او را در قالب نامه‌ای سرگشاده خطاب به یکی از «بزرگان و صدور» بنویسد (بهار، ۱۳۶۸: ۳).

۴- بحث و بررسی

این کتاب با گفت‌وگوی نویسنده خطاب به خود آغاز می‌شود. روایت دقیق زیدری از چگونگی واکنش مردم در برابر هجوم مغول با بهره‌گیری از نشانه‌های زبانی و ارتباطی همراه است. پویایی خود نویسنده در پس نثر پر طمطراق و تودرتوی اثر نیز مشهود است. «خود» نویسنده نفته‌المصدور فراگردی انعطاف‌پذیر در برابر خویشتن و دیگران است. زیدری در آغاز کتاب و در خلال گفتگوی با خود بین من فاعلی و واکنشی که دیگران ممکن است در برابر او داشته باشند فاصله قائل می‌شود: «تیزتاز قلم که هنگام مهاجرت خفیر ضمائر و ترجمان سرایر است، به‌دست‌گرفته و قصد آن کرده که شطری از آتش خُرقت که ضمیر بر آن انطوا یافته است در سطری چند درج کنم» (زیدری، ۱۳۸۷: ۳).

۴-۱- توانایی کنش زیدری در برابر خود

زیدری در صفحات آغازین کتاب با گفتگویی درونی طی فراگرد عنصر بنیادین «در من» به منزله بخشی از خود در برابر کنش سپاهیان مغول واکنش نشان می‌دهد.

تحلیل جامعه‌شناختی نفثه‌المصدور براساس ... _____ محمود رنجبر و همکاران

«در این تلاطم امواج فتنه کار جهان برهم شورانیده است و سیلاب جفای ایام سرهای سروران را جفای خود گردانیده طوفان بلا چنان بالا گرفته که کشتی حیات را گذر بر جداول ملمات متعین گشته...»^۱ (ص ۱).

در ادامه نامه دردآلود زیدری و در برابر بروز در من (مفعولی)، من (فاعلی) پدید می‌آید که «بخشی از خود است که کنشگر از آن آگاهی ندارد، ما تنها بعد از وقوع عمل از آن با خبر می‌شویم. من، واکنش فوری کنشگر است که به درمن نهیب می‌زند و در برابر آن واکنش نشان می‌دهد (ریترز، ۱۳۸۶: ۲۸).

«از خوف آن‌که دیدار قوم با قیامت افتد، ملتهب پیایی اجازت انصراف، و اگر چه عقل از آن انحراف می‌نمود، و دستوری اعادت، و هر چند سعادت از آن به هزار فرسنگ بود، می‌جستم (ص ۳۴).

بر مبنای نظریه کنش متقابل نمادین در این بخش نیروی سازشگری و نظارت اجتماعی شخص (نویسنده) نشان داده می‌شود. او قصد دارد همراه با پادشاه و ارکان دولت و دوستان و یاران باشد، اما من نویسنده به او نهیب می‌زند که «مرگ به انبوه جشن است در کوی تو مرده به از روی تو دور» (ص ۳۴). عمر رفتنی است و جای تو هم در گور است. «سرانجام شربت مرگ چشیدنی است». به قول مید «خود» محصول رابطه من و درمن است (ریترز، ۱۳۸۶: ۲۸). این جدال در من و من زیدری سبب جدال در انتخاب اجتماعی او نیز شده است، این‌که با سلطان بماند یا عازم مأموریت شود، در میافارقین بماند یا رنج سفر را به تن بخرد و به دنبال سپاه سلطان بگردد. «من، حس آزادی و ابتکار به انسان می‌بخشد و هرگز یکسره قابل محاسبه نیست» (بلومر، ۱۹۶۹: ۳۱۱).

«سه ماه در آن دارالفسوق مانند مخنوق در حبل خناق که شدت زیادت گرداند، اضطراب نمودم و در استخلاص بواسطه ارباب قدرت و اهل اختصاص... به هر طریقی می‌کوشید[م] و از هزار نوع جدال حیلت که از آن دام چگونه خلاص یابم نصب می‌کرد[م] (ص ۶۴).

۱. جهت پرهیز از تکرار، ادامه ارجاع به کتاب نفثه‌المصدور با شماره صفحه و نشانه (ص) خواهد آمد.

۴-۲- دیگری

فراگرد «دیگری» نیز با کنش متقابل همراه است. در واقع «هر فرد از طریق مشخص کردن این‌که دیگران چه می‌کنند یا قصد دارند چه کنند، یعنی دریافت مفهوم عمل آنان خود را تنظیم می‌کنند (توسلی، ۱۳۸۸: ۲۷۸) در نفثه‌المصدر کنش سپاهیان مغول عامل محنت راوی و سپاهیان سلطان جلال‌الدین است. نویسنده شرح واکنش‌های خود و همراهانش را با گریز مداوم نشان می‌دهد. از زمانی که پنج، شش روز خواب به چشمانش نیامده است: «بحکم آن‌که در آن پنج، شش روز در چشم از معنی سواد جز مردمک چشم نمانده بود» (ص ۱۰۸).

قصه او پایانی ندارد تا این‌که کنش‌های او در برابر صبر، وفاداری، هزیمت، الفت و بازگشت به‌عنوان مفاهیمی به کار می‌روند که او عمل خود را به واسطه کنش هر یک از موارد بر شمرده تنظیم می‌کند:

«هرچند به نسبت حال من غمکش محنت‌روزی که در حجر نواب بر بالیده از نوعی الف گرفته (ص ۱۱۰).

این نوبت دل که با مصائب پای‌گو نهاده بود، پای برکران نهاد (ص ۱۱).

کنش‌های متقابل راوی، علاوه بر مفاهیم یادشده شامل افرادی از صاحبان امارات و املاک هم می‌شود. مثل: معتمد تبریز و احمد ارموی و سهل قیاد.

«معتمدی که به تبریز بود آن محقر (اموال) بارمیه (ارومیه) آورد و دو سه چهارپای خرید و روی به خوی نهاد و هر چند در چند روز مقام بارمیه آثار غدر از اسره پیشانی آن دنی برخوانده بودم (ص ۸۴).

علاوه بر صاحبان امارات کسانی به‌عنوان خائنان به سلطان نام‌برده می‌شوند:

«احمد ارموی آن گاو ریش خر طبع که به همه وجوه رشته به دست او داده بود، به رسن او فروچاه رفته» (ص ۸۵). «دیگر سهل قیاد سست شلوار بوقا، غلام بغدی که در آن فترت از فتور دیگران خویشان را امیر کرده بود (همان).

زیدری در مواجهه با «دیگری» یکی از مهم‌ترین اصول کنش متقابل نمادین یعنی ارتباطات نمادین را نشان می‌دهد. راوی در نفثه‌المصدر به اشکال گوناگون کنش‌های خود را در مشارکت با سایر افراد تعبیر و تفسیر می‌کند. «خود» زیدری در ارتباط با کنش‌های سایر افرادی است که او از آن‌ها نام می‌برد. در واقع براساس کنش متقابل نمادین «مشارکت مشخص در

تحلیل جامعه‌شناختی نفثه‌المصدور براساس ... _____ محمود رنجبر و همکاران

زندگی دیگری» پدید می‌آید؛ بنابراین ذهنیت راوی حاصل ارتباط با دیگران می‌شود. از طریق بازکاوی همین روابط است که می‌توان سازکار سازمان اجتماعی جامعه عصر زیدری را در ویژگی‌های زیر برشمرد.

۴-۲-۱- استیلای درگیری‌های درون حاکمیت (کنش نمادین فرد با فرد)

مؤلف نفثه‌المصدور با خبر شنیدن شکست سلطان غیاث‌الدین به دست برادرش تصمیم می‌گیرد اموال امانتی برای پادشاه وقت را به سلطان پیروز تقدیم نماید، در حالی که سپاهیان مغول به دنبال نابودی خاندان خوارزمشاهی بودند، کشاکش دو برادر برای قدرت یافتن بر سست بودن سازمان اجتماعی حکومت خوارزمشاهیان تأکید دارد.

۴-۲-۲- سامان یافتن کشور با حضور سلطان (کنش نمادین جامعه در برابر فرد)

زیدری کنش‌های متقابل و معمول مردم ایران را تحت تأثیر کنش سلطان ترسیم می‌کند. اگرچه مدت همراهی او با سلطان کم بوده است، ولی عامل انسجام و سازمان‌یافتگی اجتماع را سکون و سلطنت سلطان برمی‌شمارد و او را «نقطه دایره ملک و جهاننداری و واسطه قلاده سلطنت و شهریاری» (ص ۷۲) برمی‌شمارد.

۴-۲-۳- کنش نیک‌عهدان بقای عهد و وفاداری (کنش نمادین گروه‌های رقیب)

در میانه حیرت و بی‌وفایی، عده‌ای نیک‌عهد نمونه وفاداری و مروّت می‌شوند و عده‌ای برای دست یافتن به جایگاه مناسب نزد مغولان به تمرّد دست می‌بازند و عامل تشتت در جامعه می‌شوند. زیدری با کنار هم نهادن کنش نیک‌عهدان و متمرّدین کنش متقابل گروه‌های رقیب را نشان می‌دهد: [در وصف سعدالدوله] او است آن نیک‌عهدی که ابنای عهد در وفای عهد غبار او نتوانند شکافت. او است آن لطیف طبعی که آب در لطافت گرد او نتواند یافت. تراخی [تقصیر] را که در باب تفقد تو رفته است، همه بر بیغمی حمل مکن که اسباب آن متکثر است و امهال را که در کشف حال فرموده جز تقصیر و امحال حمل مکن که اسباب آن متکثر است

و تأخیر و امهال را که کشف حال فرموده جز تقصیر و اهمال محمل‌های فراوان متصور وفا و حریت او در قضیه دیگران تو تجربه کرده‌ای (ص ۸).

- کنش بدعهدان و قیام‌های نواحی مختلف عامل تشمت جامعه

زیدری از واقعه تمرّد مردم گنجه در سال ۶۲۸ هجری سخن می‌گوید که «جمع کثیری از منتسبان و سپاهیان سلطان را کشته و سرهایشان را به نزد آنان [مغولان] فرستاده بودند (هفتاد).

۴-۲-۴- فسق و فجور عامل تشمت جامعه (الگوهای درهم بافته تفسیر از موقعیت)

زیدری با توصیف حمله ناگهانی سپاهیان مغول به اردوگاه سلطان در حوالی دیار بکر و فرار سلطان و راوی (زیدری) از صحنه نبرد به سختی‌ها و رنج‌هایی اشاره می‌کند که در هنگام اقامت در منطقه «آمد» بر او رفته است. در واقع او تلاش می‌کند تا معانی و نمادهایی را که کنش‌های متقابل او برای تشدید عذاب سلطان نشان می‌دهند بر پایه تفسیری که از موقعیت خود می‌کند، تعدیل یا تغییر دهد (ر.ک، ریترز، ۱۳۸۶: ۲۸۱). صاحب آمد (ملک مسعود) صدمات عظیمی بر او و سایر پناهندگان وارد می‌کند. (الگوی درهم تنیده جامعه در حال فروپاشی) در حالی که همین ملک مسعود در هنگام امن و آسایش ابراز همراهی با سلطان داشت، (تفسیر از موقعیت) اما در هنگامه نیاز «عامل فسق و فجور و ظلم» بر همراهان سلطان شد. «رفیقان همچون من از غذا به خون‌خواری قناعت ننمودند و از شراب به آب دیده اکتفا نکرده، دوام اندوه و علاوه محنت را به شب قصد آمد کردند (ص ۵۸). زیدری مدت سه ماه در آمد مانند زندانیان محبوس بود، بالاخره شبانه ناشناس و با لباس مبدل از آن شهر فرار کرد. در توصیفی دیگر از فسق و فجور امرای سلطان به رفتار «علی عراقی» اشاره می‌شود که در آن آشوب حمله مغول بر «اورمیه» حاکم می‌شود و شروع به ظلم و ستم می‌کند. زیدری وقتی از دست صاحب آمد فرار می‌کند و به سمت اورمیه می‌رود، چندی در آنجا اقامت می‌کند، این اقامت او می‌توانست به قیمت جاننش تمام شود، زیرا علی عراقی به کشتن مؤلف و همراهان وی دستور داده بود: «سواران [علی عراقی] نیم شب به او رسیدند و ما بین ایشان زد و خورد واقع شد، بالاخره مؤلف مجروح شده در پای اسب می‌افتد، سواران، او را دست و پا بسته و برهنه و عریان درحینی که برف از آسمان به شدت می‌بارید و سرما در منتهی درجه سختی

تحلیل جامعه‌شناختی نفثه‌المصدور براساس ... _____ محمود رنجبر و همکاران

بود، به خیال این‌که مرده است یا از سرما خواهد مرد روی برف رها کرده خود مراجعت می‌نمایند» (هفتاد و شش).

۴-۳- کارکرد معنی

مطابق نظریه کنش متقابل نمادین موجودات انسانی یا «خود»ها بیشتر از آن‌که صرفاً در برابر اعمال یکدیگر واکنش نشان دهند، اعمال یکدیگر را تعبیر یا تفسیر می‌کنند. زیدری به کنش‌های برآمده در طول همراهی با سلطان و همراهانش واکنش نشان می‌دهد. برخی از این واکنش‌ها جنبه شخصی دارند که برآیند نزدیکی او با شخص سلطان و برخی دیگر تعبیر و تفاسیری است که راوی از معانی کنش‌ها دارد و در نتیجه به آن واکنش متقابل نشان می‌دهد. در مجموع می‌توان از چهار دسته افراد نام برد که زیدری اعمال آنان را با تعبیر و تفسیر در اثرش ارائه می‌کند. این چهار دسته و تعبیر زیدری از اعمال آنان عبارت است از:

- سپاهیان مغول: سد یا جوج تاتار گشاده گشت و اسکندر نی، در خیبر کفار بسته شد و حیدر نی، روباه بیشه شیر گرفت و شیر عرین نی (ص ۵۰).

- یاران مهمان‌نواز: صاحب آمد [ملک مسعود]: صاحب آمد در آن چند سال که امور حضرت در سلک انتظام می‌بود و کارهای دولت بر وفق مرام، کوه با همه سربلندی کمر خدمت بسته و از ربقه بندگی جز سرو آزادی نجسته (ص ۵۸).

- صاحب اربیل: چند روزی در ظلال آن ملکِ ملک سیرت و پادشاه درویش طبع از کشاکش ناکسان بر آسودم (ص ۶۲).

- خائنان به روای و سلطان جلال‌الدین: احمد ارموی آن گاو ریش خر طبع که به همه وجوه رشته به دست او داده بود و برسن او فرو چاه رفته (ص ۸۵) سخت در کار رفتند و بخدعه و فریب در هلاک من ناشکیب گشت (ص ۸۶).

- مردم در حال گریز: «خلق از اسرای ارمن و دیار بکر که به نحوی اجتماع یافته بودند، در آن راه سخت و هوای سرد پیاده و بی‌لباس و زواده هم به حکم ضرورت با من که مقدم و بارسالار و مستظهر و مالیه‌دار آنان بودم، بنگر که چگونه احوال همه (ص ۱۰۱).

تعبیر و تفسیری که زیدری از «خود» دارد، به هنگام ملال و رنج، نشانه بی‌اعتمادی افراد نسبت به یکدیگر است تا جایی که شخص به خویشتن هم تردید روا می‌دارد؛ زیرا:

«پاران موافق هدف سنان شده‌اند و رووس در پای‌کوب افتاده و عظام [بزرگان] لگدکوب شده است (ص ۲)».

توجه زیدری به مخاطب نامه برای واداشتن او به کنش در سطح همدردی است، اما از آن‌جا که زمانه غلزاری پیش‌روی نویسنده است، من «در من» خود را خطاب قرار می‌دهد تا سطح رابطه‌ها را برای رسیدن به وفاق بیشتر نشان دهد: خواسته‌ام که از شکایت بخت افتان و خیزان... فصلی چند بنویسم و از آن‌چه احناء ضلوع بر او منطوی است و دل به جان آمده بر او حاوی... دل‌پردازی واجب بینم... و استیعاب آن اعمار طول را مستغرق گرداند در قلم آرم. باز عقل کدام عقل؟ که او نیز از سرکوب حوادث حیران مانده است (ص ۵،۴).

۴-۴- کارکرد نمادها

نمادها در کنش متقابل نمادین حتی در انسان‌شناسی نمادین نیز به تنهایی دارای معانی مستقلی هستند که به همین صورت نیز تأثیرگذاری می‌کنند و در زمان قرار گرفتن در مجموعه‌های ساختاری بزرگ‌تر نیز شکل منفعل نداشته، بلکه در آن مجموعه‌ها نیز تأثیرگذاری می‌کنند (فکوهی، ۱۳۸۲: ۲۵۶). از جمله ویژگی کاربرد نمادها مانند زبان با چنین رویکردی تأمل و تفکر درباره گذشته و میراث گذشتگان است. زبان برای زیدری عامل پیونددهنده فرازمانی و فرامکانی به شمار می‌رود؛ زیرا زبان و نمادها مرزهای زمانی و مکانی را درمی‌نوردد و به راوی اجازه می‌دهد تا فراسوی این مرزها فعالیت کند. آن‌چه راوی نفثه‌المصدر در گستره زبانی و نماد از آن بهره می‌گیرد، گذر از خود و نگرش جهان از دیدگاه دیگران است. از این‌رو زیدری روایت خود را در دو سطح گسترش می‌دهد: نخست در پیوند با سلطان جلال‌الدین که نقش مایه این پیوند ارائه نوستالژیک رویدادهایی است که بر او و سلطان گذشته است، دیگری گزارشی تاریخی از فروپاشی نهاد اجتماعی ایرانیان که با تعقیب و گریز سلطان توسط لشکریان مغول پیوند دارد. تمرکز زیدری در شرح احوال سلطان تعامل معنادار نویسنده در نقش توأمان ناظر و حاضر است؛ بنابراین گاهی نمادهای زبانی به ارتباط نمادی تبدیل می‌شود که در آن «مکانیزم ایفای نقش^۱ یا نقش‌پردازی خود در قبال دیگری و انعکاس این ارتباط در ذهن فرد

تحلیل جامعه‌شناختی نفثه‌المصدور براساس ... محمود رنجبر و همکاران

صورت می‌گیرد» (توسلی، ۱۳۸۸: ۲۸۰). در این حالت «خود رفتار خویش را با رفتار دیگران هماهنگ می‌سازد و یک واحد کنشی ادغام‌شده از آن نتیجه می‌شود» (همان، ۲۸۱). زیدری در نفثه‌المصدور نمادهای زبانی را به ارتباط نمادی ارتقاء می‌دهد. در واقع نمادهایی مانند: هول حادثه سیلاب جفا، بخت برگشتگی، غضب، جدایی، انتظار، رنج و محنت تصاویری نمادین که فاجعه کنش مغولان را نشان می‌دهند:

بطاقه‌ای که مرغ آورده، به من دادند. می‌خواندم و با آن‌که از هول حادثه متوقع دم که عبارت از نفس است در مجاری حلق فرومرده بود... می‌گفت که آن خاکساران آتشی را خاک سوی مکمن اجل می‌راند و آن گوران خر طبع را گور سوی مرابض آساء می‌دواند (ص ۳۲).
و یا: بارسالار ایام چون بار حوادث در هم بسته، تیغ بسر باری در بار نهاده، شمشیر که آبداری وصف لازم او بودی سرداری پیشه گرفته سحائب عذب بار نوائب غضب بارگشته (ص ۱).

۴-۵- زمینه و عرصه کنش متقابل نمادین در نفثه‌المصدور

نواحی شمال شرقی ایران قلمرو کنش و رفتار در این اثر تاریخی - ادبی به شمار می‌رود. البته گستره زمینه‌های رویداد، محصور به این مناطق نبوده، کل ایران را دربرمی‌گرفته است. در نظریه کنش متقابل نمادین زمینه‌ها اعم از فیزیکی و غیر آن چه محصور و چه فراخ غیرقابل تغییر هستند، اما عرصه‌ها توسط افراد اجتماع پدید می‌آیند. زمینه‌ها با فرض وجود دو عامل، تبدیل به عرصه می‌شوند. در نفثه‌المصدور در هنگامه نوشتن نامه به «یکی از صدور و بزرگان» کسی همراه زیدری نبوده است، همچنین این اثر چهار سال پس از مرگ سلطان تدوین شده است. هنگامی که زیدری به شرح ماجرا می‌پردازد، پس از مواجهه با من خود، زمینه‌ها را با حضور شخصیت‌های دیگر به عرصه‌های نمادین مبدل می‌سازد. «بنویس تا بدانند که آسیای دوران جان سنگین را چند به جان گردانیده است و نکبای نکبت تن مسکین را چند بار کشته و هنوز زنده است... چون از الموت چنان‌که همانا استماع فرموده است با قزوین اتفاق معاودت افتاد و بمواتات [همراهی] سعادت می‌که آن روز بود و گویی همان روز وداع فرمود، کارهایی که از حضرت به صدد اتمام آن بودم، برحسب ارادت تمشیت یافت. نجم‌الدین احمد را از آن‌جا اجازت عود داده شد و چون با او گوسفندی و اندک مایه چیزکی همراه بود و من بنده خبر

عود لشکر مرادی [مغولان] از جانب روم شنیده بودم، چون آفتاب روشن شده که تاتار خاکسار در این فرصت هر آینه از آب بگذرد، وصیت کرده بودم که او راه مازندران گیرد که از گذر تاتار با جانبی است (صص ۱۰،۹).

جامعه‌ای که زیدری ترسیم می‌کند در کشاکش حمله مغول قرار دارد و در همین اوضاع آشوب است که سرایر خلائق آشکار می‌شود. در واقع به قول هربرت مید جامعه انسانی براساس عمل جاری هستی می‌یابد (توسلی، ۱۳۸۸:۲۸۷). جامعه‌ای که در آن خیانت به همراهان سلطان، گریز برای زنده نگه‌داشتن خود، قساوت و فریب و قتل به‌عنوان کنش‌های متقابل شکل می‌یابد. در این میان زیدری نسوی مانند سایر مردم ایران عمل اجتماعی را نه تنها در اعمال نیروهای خارجی، اعم از دوستان یا دشمنان، در مواجهه با خود فردی‌اش صورت می‌دهد. از کنش‌های زیدری را می‌توان حسب دیدگاه مید بخشی از تفسیر فرد و کنش اجتماعی جامعه ایران در دوران پایانی حاکمیت خوارزمشاهیان دانست که از طریق آن زندگی گروهی قابل بررسی می‌شود.

۵- نتیجه‌گیری

با انعکاس اصول نظریه کنش متقابل نمادین در نقشه‌المصدر زیدری فراگرد کنش متقابل اجتماعی در جامعه‌ای روبه افول نمایان گردید. در این پژوهش نشان داده شده معنای ذهنی به‌گونه‌ای نمادین از سوی مؤلف کتاب به مخاطب ارائه شده شامل تفسیرهایی بوده که او از محرک‌ها و کنش‌های متقابل داشته است. این نمادهای معنی‌دار از سوی نسوی (مؤلف کتاب) به‌صورت زبان تجلی یافته است. در تحلیل تقابل‌های زبانی نیز مشخص شد که کنش‌های متقابل زیدری بیانگر ارتباط‌های او با افراد انسانی اعم از دوست و دشمن (مجموع کنشگران) متضمن تبادل نماد بوده است، همچنین نشان داده شد که ناسازگاری و ناهماهنگی جامعه ایرانی چگونه بر تشمت دامن زد و افراد اجتماع بزرگ ایرانیان نتوانستند دست به اعمال بزرگ زنند. کاربرد نمادهای زبانی و ارتباطی توسط زیدری در جای‌جای کتاب نقشه‌المصدر آن را به‌عنوان اثری ناب از بازتاب اجتماعی جامعه ایرانی مطرح ساخته است. کنش زیدری در خطاب به خود و مخاطب نامه تعبیری از «من و در من» کنش متقابل است که مجادله انسان با

تحلیل جامعه‌شناختی نفثه‌المصدور براساس ... _____ محمود رنجبر و همکاران

خود اجتماعی را روایت می‌کند، همچنین عدم پاسخ‌گویی به نمادهای زیدری از سوی سایر افرادی که او با آنها مرادده داشته، حتی با مخاطب نامه، بیانگر پریشانی جامعه تا سال‌ها پس از حمله مغول بوده است. زیدری پاسخ‌گویی به کنش رفتاری خود را ناشی از وضع روانی و نابهنجار مردم می‌داند که سرانجام به افول حکومت خوارزمشاهیان و جامعه ایرانی می‌انجامد.

۶- کتاب‌شناسی

- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۸۱). *نظریه‌های جامعه‌شناسی*، تهران، سروش.
- اچ ترنر، جان‌اتان (۱۳۷۲). *ساخت نظریه جامعه‌شناختی*، ترجمه عبدالعلی لهسایی‌زاده، شیراز، نوید شیراز.
- بهار، محمدتقی (۱۳۶۸). *سبک‌شناسی*، ج ۲، تهران، توس.
- پوینده، محمدجعفر (۱۳۹۰). *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات*، گزیده و ترجمه، تهران، نقش جهان مهر.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۸۸). *نظریه‌های جامعه‌شناسی*، تهران، سمت.
- خزانه دارلو، محمدعلی و محمود رنجبر (۱۳۹۱). *بررسی روایت و بن‌مایه‌های داستانی در نفثه‌المصدور*، نشریه کاوش نامه، شماره ۲۵، صفحات ۸۴-۱۱۴.
- ریتز جورج (۱۳۸۶). *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، علمی.
- زاهدی، فریندخت و نصرتی، رفیق و نجیبی آذر (۱۳۹۲). *بررسی نقش‌های جنس‌گرایانه در دو نمایش‌نامه خواب در فنجان خالی و شکلک اثر نغمه ثمینی*. براساس نظریه کنش متقابل نمادین، نشریه جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، بهار و تابستان، صفحات ۸۱-۹۶.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۲). *تاریخ اندیشه‌ها و نظریه‌های انسان‌شناسی*، تهران، نشر نی.
- فلسفی، حسن (۱۳۵۵). *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی ادبی*، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، شماره ۱۱۷، صفحات ۱۰۰-۱۱۲.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۶). *گنجینه سخن*، جلد ۳، تهران، انتشارات فردوسی.
- کوئن، بروس (۱۳۸۲). *درآمدی بر جامعه‌شناسی*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران.

- گلدمن، لوسین (۱۳۸۱). جامعه‌شناسی ادبیات (دفاع از جامعه‌شناسی رمان)، ترجمه محمدجعفر پوینده، تهران، نشر چشمه.
- لارسن، کالوین جی (۱۳۷۷). نظریه‌های جامعه‌شناسی محض و کاربردی، ترجمه غلامعباس توسلی و رضا فاضل، تهران، سمت.
- مکاریک، ایرنا ریما (۱۳۸۴). دانش‌نامه نظریه‌های ادبی معاصر، ترجمه مهران مهاجر و محمد نبوی، تهران، انتشارات آگه.
- مهدوی، محمدصادق (۱۳۷۶). مقدمه‌ای بر مکتب‌کنش متقابل نمادی، نشریه شناخت، بهار و تابستان، شماره ۲۱، صفحات ۶-۴۹.
- نولان، پاتریک و گرهارد لنسکی (۱۳۸۰). جامعه‌های انسانی، ترجمه ناصر موفقیان، تهران، نشر نی.
- هال، لئولوونت (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی ادبیات، نگاهی به گذشته، ترجمه محمدرضا شادرو، نشریه علوم اجتماعی (جامعه‌شناسی ایران)، فصل بهار، شماره ۲۱، صفحات ۱۵۱-۱۶۷.
- Blumer.Herbert (1969) symbolic interactionism: perspective and method. University of California press.

تحليل جامعه‌شناختی نفثه‌المصدور براساس ... _____ محمود رنجبر و همکاران
